

Бомбардировки, отгласи, спомени от войната в „Птица над пожарищата“

Михаил Неделчев

Обичам тази книга, мечтая от дълго време да напиша нещо важно за нея. Не съм го направил и сега... А преди винаги се е оказвало, че говоря и пиша за нея в някакви широки контексти, някак помествайки я в обзори. Днес обаче – макар и съвсем лаконично – ще се опитам да се взледам в нея съвсем внимателно, да се приближа към самия ѝ текст съвсем конкретно, да я прочета във всичките

ѝ измерения. Преди всичко обаче трябва да кажа, че „Птица над пожарищата“ се вписа като основополагащ текст в един съвсем личен мой, отложен се в съзнанието ми през десетилетията, литературноисторически канон по отношение на голямата, радикално разделящата, поляризиращата българските светове тема за Втората световна война, един канон, който включва освен нея още „Боеве“ на Йордан Вълчев, стихотворението „Последният марш“ на Иван Пейчев и доста по-късно, присъединената към тях „Песен на зидарите от Риека“ на Биньо Иванов. Защо се е случил точно в този вид въпросният канон е друга специална тема, с която няма да се занимавам точно сега.

Но нека преди това да разкажа за единствената ми среща с писателя Константин Константинов. Непосредствено след дипломирането ми в Университета бях поканен на нещо като стаж в редакцията на сп. „Родна реч“. Това бе през 1969 г. и всъщност все още съм бил почти на възрастта на нашата читателска аудитория. Редакцията бе съставена от толерантни, приятелски настроени хора: главен редактор бе критикът с някакви комунистически заслуги Иван Цветков (с него винаги можеше да се разговаря за стоящи на ръба на дисидентството руски автори и книги); заместник главен бе поетът и преводач с трагическа съдба впоследствие Григор Ленков, с когото особено се сприятелихме; уредник бе печеният стар вестникар и издател Виктор Ненков, който имаше като голяма слабост увлечението си по наследството на българските художници между двете световни войни. Сега съзнавам, че тази инициационна за мен година е била съвсем близо до трагическите събития от Втората световна война и предхождащите я и следхождащи грами. В редакцията, естествено, непрекъснато се мислеше и говореше за нови теми, за разнообразяването на авторите и жанровете форми, за необходимостта да представяме за гимназистите писателите от миналото по оригинален и атрактивен начин. Веднага предложих да се опитам да осигуря материал от Константин Константинов. Колегите ми отговориха, че това е почти невъзможно, но все пак ме насърчиха да опитам. А защо Константин Константинов?

Той бе живял в нашата писателска махала, под наем на горния етаж на изнесената към улицата Влайкова къща, точно над кабинета на стария писател – там, където тогава живееше гоненият от властта писател Петър Горянски, с когото така и от глупост не се запознах. Бях вече получил като инициационен дар от г-жа Офелия Кръстева знаменитата ритуална снимка на кръга „Мисъл“, а дъщерята на Тодор Влайков от съседната на Кръстеви къща бе за мен „лея Радка“ – семействата ни бяха близки. Бях вече чел, разбира се, „Път през годините“ и други книжки на Константин Константинов; все още не бях достигнал до „Птица над пожарищата“; за мен той се бе превърнал в митическа фигура на истински писател от славните десетилетия между войните – все още единствен жив от цялата ни писателска махала. Знаех обаче, че се е самоизолирал, че не дава интервюта, че почти не публикува. Помолех лея Радка Влайкова да ме свърже с него, да ходатайства за среща. Направи го. В уречения за приема ден и час бях пред апартамента от ъгловата кооперация на „Хан Крум“ и „Цар Иван Шишман“. Отвори ми сестра му, художничката Донка Константинова, която ме покани в хола с нейните картини. След малко се появи и самият писател – облечен с кадифено сако (може

Бомбардировки, отгласи, спомени от войната в...

от стр. 9

бу?), с папионка. Разпита ме за семейството ми, за заниманията ми (деля Радка наистина ме бе представила). Любезно, но категорично отказа обаче да даде текст за „Родна реч“; макар да уважавал нашата аудитория, не публикувал в момента никъде, а и няма печатани текстове. Не съм записал нищо от тази паметна среща. Но тя остана завинаги в съзнанието ми. Предстоеше увлечението ми по случайно закупената при антиквар „Птица над пожарищата“. Тази малка книжка е с дарствения надпис на самия писател: „**На Луза и Ал. Ликови. Приятелски спомен. К. Кон. Декември 1946, София**“ – въпреки приятелството си с Елисавета Багряна, той по старомодному я е титулувал с фамилията на тогавашния ѝ съпруг, в някакъв смисъл тя вече не е „самостоятелна“. Точно тази малка книжка нарастваше през годините в съзнанието ми като важен и значещ символ на разпарчетосания от войната интелегентски буржоазен свят, който така и не успява да се възстанови, да се реконструира, да поднови отново рутмите в битието си – въпреки утопичните надежди на писатели от типа на самия Константин Константинов. Просто след войната животът става съвсем различен, а самата война оставя тежки следи не само в градския пейзаж на София, но естествено, и в съзнанието на хората... И така, започваме по-близкото вглеждане в текста на „Птица над пожарищата“.

1. Как е направена книжката „Птица над пожарищата“?

Или: Защо в този текст от 86 стр. малък формат се играе с фрагменти, които дори са набрани с различни шрифтове, като фрагментите се редуват в някаква близка до киномонтажа подредба?
Тук мозаечната структура изобщо не е хаотична; подредбата и редуването на фрагментите е строго премислено. В авторския предговор е казано: „Това е сборник късове за 1944 година, запазени случайни записки, или от паметта ми, в които липсва каквато и да е измислица. Човек не би могъл да каже, кое е значителното тук: дали онова, в което е отразен живота или самия живот. Толкова тая година – хаотична, разлюшкана, изпълнена със страшно напрежение, имаше само по себе си обликът на недействителност и стигаше до халюцинация“. Знаех и от семейната ни история: годината бе време на чести англо-американски бомбардировки; българското правителство бе непредпазливо обявило война на съюзническите сили, макар да поддържаше дипломатически отношения със Съветска Русия. В нашата голяма вила в Панчарево във всяка стая е имало по едно евакуирано приятелско семейство. Имам от тези месеци като двегодишен красиви зимни снимки: с прекрасно палтенце с бели кожички на яката. Разказвали са ми, че съм имал готово за тревогите кошничка с необходими вещи и цом съм чуел сирените, съм я грабвал и с умите „Има лога!“ съм тръгвал към бомбоубежището в съседния селски двор, в подножието на хълма над нашето място. По-нататък Константин Константинов пише: „Едно множество почти от един милион, поразено от мълници, хукна като обезумяло от столицата и се притаи в хилядите дупки на страната, настръхнала в някакво зловещо и радостно очакване. Всеки от нас бе зазубил по нещо: хора, дом, лекомислие или вяра. В замяна, мнозина трябваше да добият много нови ценни неща: ново зрение, мъдрост, примесена с горчивина и едно пълно очистване чрез простотата. През тая неповторима година животът показва всичките си лица, а отделният човек откри неподозирани свои образи. Най-изострена и най-кипяща на събития, с какво огромно богатство обременени тя човекът на мисълта и на изкуството!“.

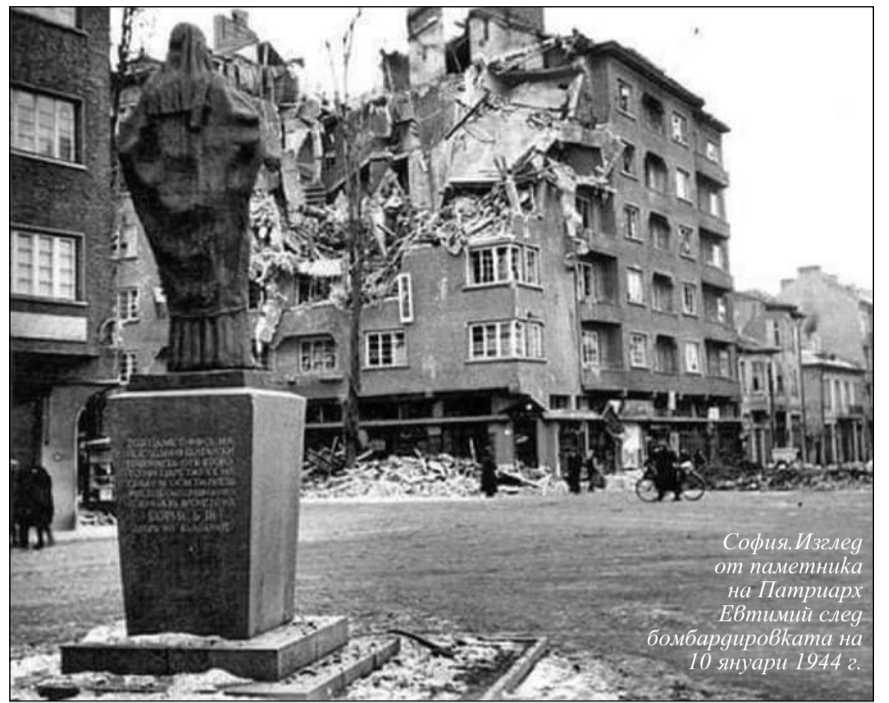
Съвсем естествен контекст на цялата тази национална социокултурна ситуация може да бъде една ненаправена засега книга – събиращата приятелската кореспонденция на евакуираните из различни селища (някои като Разиветников и Каралийчев в родните си Драганово и Стражица) най-често опозиционно настроени писатели, обикновено с десни антифашистки нагласи, слушащи из своите временни обиталища най-често военните сводки на Радио Лондон. (В Бургас на Петко Росен му запечатват на няколко пъти радиото за разнасянето на антихитлеристки новини; накрая дори го интернират в Панагюрище.) Тези писатели се чувстват разпръснати и дори изгубени; те се търсят чрез пощенски карти навсякъде из страната; това е една неформална мрежа, която ту колебливо и трескаво се създава, ту внезапно се разпада. Могат тук да се прибавят имената на Магда и Константин Петканови, на Анна Каменова и Петко Стайнов, юриста, на Владимир Василев и неговата Цвета, на Георги Цанев (той всъщност, макар и лъв, също симпатизира тогава по-скоро на Запада) и неговата Бленика, на Багряна и Дора Габе, на Николай Марангозов и

жена му, на Александър Балабанов, Илия Бешков, Елин Пелин. В тази приятелска кореспонденция писателите се питат един друг за приятели и познати; вестта за трагичната гибел под развалините в дома на ул. „Славянска“ на семейството на престарелия Михаил Маджаров отеква из кътовете на Родина – заедно с други подобни тревожни новини. Цялата тази скрита под повърхността на битието динамика наистина добре съответства на структурата на стоящи редом и дори контрастно сблъскващи се повествователни фрагменти. При комбинирането на тези фрагменти монтажът се извършва без каквито и да е помощни сглобки, рязко, без преходи. А при битието си в своите места на евакуиране писателите откриват, че масата, така да се каже: „народът“, има съвсем друго от интелегентското усещане за време и събитийност. Давам изрази от главата „Убежище“: „Тук, вековечният бит е залял всичко със своите едни и същи земни грижи: добитъка, ярмата, данъците, брашното, което се свършива, цървулите, които липсват. Най-страшните събития оставят лека водна следа над тая потайна повърхност, която поглъща всичко и веднага привидно се успокоява“.

Самата композиция на цялостното повествование е наистина виртуозна. Повествователните фрагменти с пластични описания, „дизайнът“ – както бихме казали днес – в книгата, означава и контрастното редуване с гадени в петит есеистични обобщения. Това са фрагментите с темите за **студа**, писмото за **разрушения град**, за атмосферата в **кръчмата на Понореца**, за **слизането от Витоша**, спомен от **Прага – 1938 г.**, преди окупацията, за човека във влака за Париж с **нож в ръка** като злокобен знак, вече от пролетта на 1939 г., отново спомен за **мурна угулична Гърция** в навечерието на една германска бомбардировка, и – финалната картина – с оптимистично и радостно звучаща от полуразрушена къща концерт за **пиано от Моцарт**: „Господарят на света се бе върнал и светът отново вече можеше да се приеме“. Всички тези фрагменти с обобщения не са свързани с основния сюжет, те не създават и цялостен разказ, оформят една паралелна повествователна полоса.

2. За какво се разказва всъщност в „Птица над пожарищата“? Или: Каква е скритата голяма тема на книгата?

Безспорно това е просветващата в цялата книжка тема за възстановения живот, за възобновяването на истинските жизнени енергии на обществото – след всички властнически налагани утопии за обединеното Отечество, за митологизираната фигура на Царя Обединител, след еуфорията за временно присъединените земи на българите, след насаждането на прогерманските геополитически ориентации (тази проблематика е съсредоточена най-вече в главата „Министърът“), но и междувременно – с жестокото разрушаване на центъра на София, с напускането на столицата от стотици и стотици хиляди граждани, с нарастващото преселение за предстоия крах. Но въпреки всички тези дефицити във военновременния обществен живот, точно при описаната в ника на бомбардировките среща със спасяващото се четиричленно семейство струи непатетично естественият оптимизъм на обикновения човек: „Семейството беше спокойно, дори бодро. Те не въздишаха, не се вайкаха, цаствливи все пак, че са се избавили, че всички са заедно, в тоя подвижен дом, който носеха на гръб и вечеряха сега с по един резен пазарски козунак. Долу, в далечината, градът тъмнееше вече, изоставен, обвит в пушеци“ (из главата „Малките“). Но най-силното позитивно внушение излъчва образът на излитащата внезапно птица „излязла изпод развалините“ – в един пропаганден германски филм за азресията срещу Русия. Ето: „За миг тя полетна, като зашеметена, подвоуми се малко, после изведнъж се оправи, издигна се нагоре, изви в широка дъга и изчезна към чистата далечина“ (из едноименната с общото название на книгата глава). Тази птица над пожарищата е дала названието на книжката, но и се е превърнала в централен символ, при това намерен в съвсем на пръв прочит неподходящ контекст. Както вече съм посочвал (вж. том първи, „Литературноисторически обзорни сюжети“ на „Как работи литературната история“, с. 300–302), прочитът на „Птица над пожарищата“ трябва да бъде усложняван с наслагването върху текста на книжката с пазените дълги години при Валери Петров бележки и спомени в тетрадката с крайно критичното описание на социалните истерии, разгърнали се веднага след Деветосептемврийския преврат от 1944 г. и особено с организирания масовки с исканията „Смърт! Смърт! Смърт!“ преди обявяването на присъди от т.нар.

София. Изглед от паметника на Патриарх Евтимий след бомбардировката на 10 януари 1944 г.

Народен съд. При такова наслагване текстовете вече звучат амбивалентно и вътрешно противоречиво.

3. Как се разказва в „Птица над пожарищата“? Или: Каква е основната стилова характеристика на повествованието в тази малка, но толкова синтетична книжка?

Тази малка книжка – със сложна и нетрадиционна композиция и нарация, е един от най-значителните образци на поетическата проза в епохата. Ето една малка илюстрация на нейната стилистика: „Дворчето на въла, бухнало в подивяла зеленина, почти скриваше разрушената къща, дето гукаха няколко уцелели през зимата гургулици. С шумно пърхане те избягаха при нашите стъпки, макар по-рано добре ни познаваха. / Само шест месеци бяха минали, откакто града бе напуснат и природата вече се втурваше, стремителна и бърза, за да си възвърне отново заграбеното ѝ отпреди векове притежание“ (из финалния обобщителен фрагмент). А поетизмите угват точно от природната лексика, оформят цяла полоса. Тук искам да добавя още един автобиографичен момент: историите с тези изтърбушени къщи ми спомня съдбата на стоящата срещу нашия дом на ул. „Хан Аспарух“ еврейска къща с моя малка приятелка, къща съседна на д-р Кръстева, която бе ударена от бомба откъм двора си. Еврейското семейство се изсели в Израел. Дълго време тази къща зееше в кухнята си и в други свои помещения, докато там не се заселиха симпатични преселници от останали под язовир „Искър“ (тогавашен „Сталин“) села, докато новодошлите не пристроиха задната стена.

* След премълчаването на прекрасната малка книжка при публикуването ѝ през 1946 г. (издателското каре гласи: „Книжката Птица над пожарищата от Константин Константинов се издаде от Книгоиздателство Хемус А.Д. в пет хиляди бройки през м. ноември 1946 г. и се опечата в собствената паметница на Издателството“), след многолетното ѝ „укуване“ (за вакуума, в който изпадна книгата, вж.: „Как работи литературната история“, том първи, с. 278 и 301–302), в последните години се случи известно раздвижване в рецепцията ѝ. В изследването на доц. Мира Душкова „Константин Константинов и неговите съвременници“ (2018) глава седма започва така: „Метафората от книгата „Птица над пожарищата“ на Константин Константинов би могла да се разчете като възкръсването на европейските държави след Втората световна война. Възкресение на хуманизма, на общочовешките ценности, на европейската култура, на вярата в неунищожимия човешки дух“. Спомената е на няколко пъти книгата и в изследването на доц. Александра Антонова „Константин Константинов: Възможности на разпознаването и себеразпознаването“ (2015). В предговора си към изданието на „Колибри“ от 2019 г. с разкази и повести на Константин Константинов д-р Владимир Игнатов пише: „Все по-настойтелно се разкрива и необходимостта от една емоционално, фактологично и аналитично подплатена екзистенциална равностетка. Важна стъпка в тази насока е „Птица над пожарищата“ (1946) – сборник късове за 1944 година, горестно претворяващ онова „хаотично“, „разлюшкано“ неотдавна, в което „животът показва всичките си лица, а отделният човек откри неподозирани свои образи“. Самата книга бе издадена в най-ново време без коментари и някак полуанонимно с оглед на издателство, което да стои зад нея. Действително всичко трябва да се случи с издаването със съответен предговор и бележки и с наслагването на споменатите два текста.

София, 17 януари 2022 г.